

BITOLJSKI JEVREJI U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI

Trinaest godina po svršetku Drugog svetskog rata možda, na prvi pogled, izgleda nepotrebno, a i anahronistički, govoriti o događajima iz vremena nacističke strahovlade, pisati o tragediji evropskog Jevrejstva, jer sve je to dobro poznato. Pa ipak, o svemu tome premalo je rečeno, i premalo se zna. A i da nije tako, treba i dalje o svemu tome i govoriti i pisati, jer su rane još isuviše sveže, a i prerano je, da bismo počeli zaboravljati, ukoliko se uopšte može i sme tražiti i očekivati da se zaboravi sve ono što je pod nacističkim i fašističkim kundakom doživeo civilizovani svet, a napose da se zaborave žrtve koje su doprineli Jevreji.

Jevreji su, kao što je poznato, za Drugog svetskog rata izgubili oko šest miliona ljudi. Oni su se borili na raznim frontovima, u gotovo svim vojskama koje su ratovala protiv fašizma, pa tako i u jedinicama jugoslovenske Narodnooslobodilačke vojske, u kojoj je bilo i Jevreja narodnih heroja, — ali je većina Jevreja izgubila živote po „logorima smrti“.

Pored herojskih dela pojedinaca, bilo je i muževnog držanja celih opština. Znamo da je nestalo čitavih zajednica (opština), od kojih su živote spasli samo oni koji su se blagovremeno priključili partizanskim jedinicama ili su se u času „likvidacije“ nalazili van svoga mesta. Ima više takvih opština, ali je izvan svake sumnje da među svim jevrejskim zajednicama u Jugoslaviji jedno od najčasnijih mesta zauzima bitoljska zajednica.

Njoj su posvećeni ovi reci.

U Bitolju je nekada živela brojno velika i ekonomski dosta jaka jevrejska zajednica. Bilo je to pre Balkanskih ratova, kada je Bitolj (Monastir) predstavljao važan trgovački centar sa razvijenim privrednim životom. Pad je bio nagao i težak. Grad je sam po sebi spao na stepen malog trgovačkog mesta, pri čemu su mnoge egzistencije morale propasti. Došlo je do velike emigracije, a većina onih koji su ostali u Bitolju, u tolikoj su meri osiromašili da se već pri spominjanju Bitolja pomišljalo samo na sirotinju. U godinama između dva svetska rata jevrejska zajednica u Jugoslaviji bila je sebi stavila

u zadatak da u velikim razmerama organizuje spasavanje bitoljskih Jevreja od potpune ekonomske i socijalne propasti, ali ti pokušaji nisu urodili nekim značajnim rezultatima; dobrim delom i zato što su ti pokušaji nailazili na otpor kod samih Bitoljčana, od kojih su tada još mnogi živeli konzervativnim načinom života, opterećeni predrasudama koje su ih sprečavale da prihvate nova shvatanja i savremenije poglede na život. (Bilo je slučajeva da su poneki učenci u privredi, smešteni kod poslodavaca u Beogradu ili Zagrebu, svojevolski napuštali posao, ili tačnije rečeno bežali sa posla i vraćali se u Bitolj, jer nisu bili uvereni da je hrana koju im daje „gazdarica“ dovoljno „kašer“ tj. spravljena po verskim propisima.)

No, i pored svega toga, bitoljska jevrejska zajednica ispisala je jednu od nasvetljivih stranica u istoriji velike jevrejske tragedije u Jugoslaviji. Ova zajednica je pružila vanredan primer solidarnosti i borbenosti, što se dobrim delom ima svakako pripisati i uticaju koji su na nju vršili jevrejski napredni elementi, proizašli iz Komunističke partije, i činjenici da nije bilo ozbiljnih provala, tako da je rukovodstvo organizacije otpora protiv fašističkog okupatora relativno dosta dugo moglo nesmetano delovati.

Bitoljska jevrejska zajednica, koja je pred poslednji rat brojala oko 3.200 lica, gotovo je cela izginula. Danas ima u Bitolju samo nekoliko Jevreja. Velika tragedija*) dogodila se 11 marta 1943. Toga su dana bugarski okupatori po naređenju nacističkih gospodara odveli u smrt sve bitoljske Jevreje kojih su se mogli domoći. (Postoje potpuni spiskovi odvedenih lica.) Do poslednjih dana oni su, ukoliko nisu već bili u partizanima, koliko su mogli pomagali Narodnooslobodilački pokret i borbu. Među bitoljskim jevrejskim borcima ima i narodnih heroja.

Makedonija i Makedonci sa velikim priznanjem govore o junačkom držanju bitoljskih Jevreja za vreme fašističke okupacije. Oni su tome priznanju dali vidna izraza povodom 15-godišnjice — 11 marta 1943/1958 — odvođenja bitoljskih Jevreja. Priređena je svečana akademija, osvećen spomenik koji su podigli Savez boraca Narodnooslobodilačkog rata u Bitolju i građani Bitolja, a izdata je i Spomenica namenjena uspomeni na bitoljske Jevreje. U toj je Spomenici objavljeno više napisa, od kojih doslovce prenosimo članak o učešću bitoljskih Jevreja u NOP-u i u NOB-i:

„Učestvovanje bitoljskih Jevreja u Narodnooslobodilačkom pokretu je zaista veliko. Svi oni koji su pomoću Partije bili, relativno rano, pravilno orijentisani, aktivno se uključuju u Narodnooslobodilački pokret. Od početka Revolucije do konačnog oslobođenja naše Otadžbine, u Narodnooslobodilačkom pokretu aktivno je učestvovalo tridesetsedam bitoljskih Jevreja. Od njih su osamnaestorica bili

*) O tragediji makedonskih Jevreja napisao je opširnu studiju dr Aleksandar Matkovski iz Skoplja pod naslovom „Tragedija makedonskih Jevreja u 1943 godini“. Ovaj rad je na prošlogodišnjem konkursu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije (u oblasti nauke) dobio II nagradu, a uskoro će u celosti biti objavljen u hebrejskom i engleskom prevodu u Zborniku institucije „Jad Vašem“ u Jerusalimu.

uključeni u partizanske jedinice koje su operisale u NR Makedoniji, dvojica su učestvovala u NOP kao partizani u Sloveniji, dvojica u Srbiji, i dvojica u Grčkoj.

Od 1942 godine u partizanskim odredima što su se borili u našim okolnim područjima nalazili su se Aron Aruesti, Beno Ruso-Koki, Viktor Menšula-Bustrik, Mordehaj Nahmijas-Lazo i Nisim Alba-Miki. Od ove petorice A. Aruesti i M. Nahmijas su položili svoje živote u borbi sa brojno jačim neprijateljskim jedinicama.

Godine 1943 partizanskim jedinicama su se priključili Albert Kasorla-Berto, Albert Ruso-Kote, Adela Faradži, Estreja Levi, Estreja Ovadija-Mara, Žamila Kolonomos-Cveta, Samuel Sadikario-Simo i Solomon Sadikario-Mo. U toku čestih i teških borbi sa brojno daleko jačim i do zuba naoružanim neprijateljem od ove grupe hrabro su poginuli E. Ovadija i braća Samuel i Solomon Sadikario.

Od 1944 godine partizanima su prišli David Kalderon-Dimče, Luna Išah, Menteš Išah, Pinhas Išah i Pepo Hason. Većina njih se nalazila u sastavu grčkih partizanskih odreda još od 1942 godine, pa se zato našim odredima priključuju tek 1944. Od ovih boraca, u žestokoj borbi izgubio je život samo P. Hason.

Pored ovih 18 boraca koji su se borili u partizanskim jedinicama na teritoriji NR Makedonije, Jozef Ovadija i Lazar Išah su se borili u NR Sloveniji, a Rafael Batino i Hajim Sadikario u NR Srbiji, od kojih je prvi poginuo 1942 godine. Ovi partizani su se priključili NOB-i skoro odmah po propasti stare Jugoslavije. Isto su se tako rano borili protiv fašističkih vojski i Albert Levi, Žak Kalderon, Menteš Hason i Simon Kalderon, i to kao borci partizanskih snaga u Jegejskoj Makedoniji.

Većina ovih partizana još pre stupanja u NOB i POJ bili su članovi KPJ ili SKOJ-a od 1941 godine. Neki od njih bili su na rukovodećim položajima u mesnim partizanskim organizacijama u Bitolju.

Pored spomenutih lica, koja su direktno učestvovala kao borci u partizanskim jedinicama, u gradu još 1941 godine aktivno saraduje za pobjedu Narodne revolucije oveći broj mladih Jevreja, među kojima su se kao najaktivniji isticali Avram Anaf-Bato, David Romano, Viktor Pardo, Eli Faradži, Mois Šami, Moric Romano, Roza Kamhi i drugi. Zbog svog istaknutog učešća u provođenju partiske linije — čiji je najvažniji cilj bio beskompromisna borba protiv okupatora — svi su oni bili pohvatani od zloglasne bugarske policije u čijim su dželatskim rukama zatvorenicima bili smrtno prebijeni. Od ovih političkih zatvorenika, koji su bili osuđeni na dugogodišnju robiju, fašistički metak je prekratio živote A. Anafu i D. Romanu.

Isak Sarfati, Isak Faradži, Leo Faradži i Marsel Demajo svakodnevno su ulagali velike napore u teškoj borbi protiv okupatora, a živeli su do svoje pogibije kao ilegalni politički radnici.

Iz svega dosada izloženoga vidi se da je u Narodnooslobodilačkom pokretu najaktivnije učestvovalo 37 bitoljskih Jevreja, od ko-

jih su do pobeđe nad mračnim silama, koje su bile okupirale našu zemlju, trinaestorica izgubila živote.

Uporedo s ovim aktivnim učestvovanjem, Jevreji, članovi Partije i SKOJ-a, usmerili su svoju aktivnost u pravcu pridobijanja za ideje Revolucije velikog broja omladinaca, koji su pripadali naprednim cionističkim organizacijama „Hašomer hacair“ i „Tehelet Lavan“, čije članstvo brojaše preko 500 lica.

Posle velikih napora i teškoća, na koje su naišli zbog izvesnog razmimoilaženja unutar spomenutih cionističkih organizacija, ova je njihova aktivnost urodila plodom, te je oko 60% članova tih organizacija pridobijeno za NOB. Tim pojačanim naporima ubrzo je uspelo savladati unutrašnji otpor, koji je hteo da ove dve organizacije ostanu izvan NOP-a. Tako pridobijeni simpatizeri, uključeni u grupice, počinju sa aktivnim pomaganjem opštenarodne borbe.

U početku 1943 godine — pošto je u omladinskim jevrejskim organizacijama već bilo završeno diferenciranje između onih koji su bili za beskompromisno učestvovanje u NOP-u i onih koji su bili za pasiviziranje — organizovano je u gradu 8 SKOJ-evskih grupa, u kojima je bilo učlanjeno oko 70 Jevreja. Članovi ovih grupa neumorno rade i sa nekoliko drugih grupa, u kojima su bili obuhvaćeni ljudi naklonjeni NOP-u, a kojih se broj ceni na ne manje od 500.

U ovom istom periodu bilo je među bitoljskim Jevrejima oko 20 članova KPJ, koji su pored aktivnog vršenja niza odgovornih zadataka neprestano radili i na proširivanju kruga simpatizera borbe, kakvih je bilo preko 150 iz raznih socijalnih slojeva.

Pored političkog rada, koji Jevreji, članovi Partije i SKOJ-a, već od 1941 godine provode po direktivama Mesnog komiteta, u drugoj polovini 1942 godine organizuju nekoliko brzih akcija za sakupljanje hrane i odeće za partizane. U ovome su postignuti vanredni rezultati. Dalje, kod nekih od tih aktivista bio je obezbeđen ilegalan boravak za istaknute partizanske rukovodioce.

Koliko je bio velik odziv Jevreja koji su kao simpatizeri pomagali NOP, najbolje se vidi po ishodu nekih akcija. Tako, naprimer, u jednoj takvoj akciji bilo je obuhvaćeno oko 100 Jevreja koji su dobrovoljno rešili da daju redovni mesečni prilog za fond NOP-a.

Ovi veliki uspesi u redovima jevrejskog življa, koji su direktno ili indirektno uključeni u NOP, možda se prvenstveno imaju pripisati tome što je njihova partiska i skojevska organizacija bila pošteđena provala, dok su drugim organizacijama provale pričinjavale velike udarce.

Postoji ipak jedan izuzetak. Provalom je bila zahvaćena samo jedna grupa, juna 1942 godine, koja je, zahvaljujući dobrom i smelom držanju zatvorenika, bila lokalizovana bez većih i katastrofalnih posledica.”

U ovom je članku, kako vidimo, prikazano direktno učešće bitoljskih Jevreja u partizanskoj borbi i Komunističkoj partiji. A tre-

ba tome dodati da su i ostali bitoljski Jevreji, svaki prema svojoj snazi i mogućnostima, pomagali borbu protiv okupatora, sve do 11 marta 1943, kada je 3.013 njih nemilosrdno poslano u smrt.

Makedonci su ovim žrtvama od 11 marta odali poštu i time što su u vrlo ukusno opremljenom „Zborniku palih boraca u NOB” objavili njihova imena. (Bugari su začudo za sobom ostavili kompletne spiskove odvedenih Jevreja.) U tome „Zborniku” objavljene su i biografije palih boraca, pa tako i palih bitoljskih Jevreja. Želeći i sa svoje strane odati poštu tim hrabrim Bitoljcima, objavljujemo njihova imena i glavne podatke iz njihova života.

Aroesti Aron sin Avramov: rođen 1 juna 1916 u Bitolju; trgovački pomoćnik; do 1942 bio je član Vaspitne grupe, a potom stalni član KPJ; 1942 otišao u partizane.

Nahmijas Mordo sin Josefov: rođen 7 februara 1923 u Bitolju; radnik; od 1942 član KPJ; komandant bataljona; poginuo na Kajmakčalanu 25 avgusta 1944.

Ovadija Estreja kći Aro-nova: rođena 25 decembra 1922 u Bitolju; radnica; za Narodnog heroja proglašena 9 oktobra 1953; od 1938 do pred rat bila je kao radnica u Beogradu, a pred sam rat vraća se u Bitolj gde nastavlja rad kao aktivna SKOJ-evka, da bi 1942 postala član Partije; u aprilu 1943 stupa u partizanski odred „Goce Delčev”; premda narušenog zdravlja i premda je starešine upućuju na oslobođenu teritoriju, ona traži da bude upućena u borbu i bori se junački na raznim bojištima; politički je komesar u jednom bataljonu 7 makedonske brigade; poginula na Kajmakčalanu 1944 godine.

Sadikario Samuel sin Josefov: rođen 4 jula 1925; učenik; 11 marta 1943, na dan deportacije bitoljskih Jevreja, sakrivao se i potom priključio partizanima; poginuo 9 maja 1945 u Zagrebu.

Narodni heroj Estreja Ovadija

Sadikario Solomon sin Josefov: rođen 3 decembra 1923; učenik: 11 marta 1943, na dan deportacije bitoljskih Jevreja, sakrivao se i potom priključio partizanima; poginuo nepoznatog dana.

Anaf Avram sin Josefov: rođen 1922 u Beogradu; student; kao član KPJ 9 aprila 1942 uhapšen od Bugara i ubijen.

Batino Rafael sin Josefov: rođen 1910 u Bitolju; službenik; kao član KPJ bio je od stare Jugoslavije osuđivan i zatvaran (Sr. Mitrovica); poginuo u Srbiji 1942 godine.

Demajo Marsel sin Šimonov: rođen 18 avgusta 1920; kundurđija; borac I makedonsko-kosovske brigade; poginuo nepoznatog dana.

Sarfati Isak sin Jakova: rođen 15 februara 1920 godine u Bitolju; radnik; pre rata aktivan član URS-a, a kasnije član KPJ; zbog svoje revolucionarne delatnosti od Bugara u odsutnosti osuđen na smrt; 1943 ubijen od nacista u Grčkoj kao partizan.

Faradži Isak sin Vitala: rođen 22 februara 1926 u Bitolju; učenik; kao član SKOJ-a aktivno pomaže NOP; uhvaćen od Bugara i ubijen.

Faradži Leon sin Vitala: rođen 17 avgusta 1921 u Bitolju; učenik; član SKOJ-a; 1943 uhvaćen od grčkih kvislinga i ubijen.

To su samo oni podaci do kojih su mogli doći izdavači spomenutog „Zbornika”, a mi ih objavljujemo, da bismo i mi, bar ovako skromno, odali poštu njima, a s njima i onima čijim ličnim podacima ne raspolazemo.

U istom „Zborniku” nalazimo i vrlo interesantnu statistiku o starosti Jevreja deportovanih od Bugara 11. III. 1943. Prema toj statistici bilo je među deportovanim:

ispod 1 godine starosti	74
od 1 do 5 godina starosti	297
„ 6 „ 10 „ „	481
„ 11 „ 15 „ „	528
„ 16 „ 20 „ „	464
„ 21 „ 30 „ „	540
„ 31 „ 40 „ „	254
„ 41 „ 50 „ „	462
„ 51 „ 60 „ „	242
„ 61 „ 70 „ „	267
„ 71 „ 80 „ „	107
„ 81 „ 90 „ „	39
„ 91 god. starosti	1
„ 93 „ „	3
„ 101 „ „	1
„ 105 „ „	1

Ovi podaci izgleda nisu u svemu tačni, jer po njima izlazi da je bilo deportovano preko 3.700 lica, a inače se uvek govori o 3.013 deportovanih. Ovo poslednje izgleda nam tačnije, jer znamo da je u Bitolju 1939 godine bilo svega samo oko 3.200 Jevreja. Međutim, ta nepodudarnost ne menja sliku koju pruža ova statistika u pogledu starosti deportovanih: u svakom slučaju vidimo da se među deportovanim nalazi ogroman broj male dece i mladih ljudi, na kojima je zajednica zasnivala svoju budućnost.

Bitoljskim Jevrejima može jugoslovenska jevrejska zajednica da zahvali što je ispisana jedna svetla stranica u istoriji njene tragedije.